
УДК 81' 367.634

Галина Весельська (м. Житомир)

НОВІ ЯВИЩА У ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНОМУ ВЖИВАННІ ПРОТИСТАВНИХ СПОЛУЧНИКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ

У статті досліджено зміни у функціонуванні найуживаніших протиставних сполучників у мові української преси та художньої літератури кінця ХХ – початку ХХІ століть, обґрунтовано слабку семантико-синтаксичну спеціалізацію протиставних сполучників та визначено їхні транспозиційні можливості.

Ключові слова: протиставні сполучники, транспозиційна семантико-синтаксична сфера, складносурядні речення, парцельовані конструкції, приєднувальні речення.

В українській граматиці протиставні сполучники переважно виділяли в окрему групу сурядних сполучників [12: 156 – 173; 15: 516] або ж об'єднували із зіставними сполучниками, кваліфікуючи як зіставно-протиставні [16: 399; 14: 173].

Протиставні сполучники виокремлюють на базі протиставних семантико-синтаксичних відношень, якими поєднані предикативні частини в складносурядному реченні чи однорідні члени в простому ускладненому реченні.

Зв'язок цих сполучників із протиставним семантико-синтаксичним відношенням дослідники кваліфікували неоднаково. Одні з них вважали, що “основну роль у створенні протиставних відношень відіграють антонімічні протиставлення лексичних засобів й однако-вий тип структури предикативних частин” у складносурядному реченні [8: 64 – 65]. На думку інших лінгвістів, у вираженні протиставної семантики беруть участь не лише протиставні сполучники, а й лексичне наповнення предикативних частин та однорідних членів

речення, що дало їм підстави надати протиставним сполучникам статусу частково асемантичних [7: 61]. Треті констатували, що протиставні сполучники є безпосередніми виразниками протиставних семантико-синтаксичних відношень, тобто семантичними сполучниками [2: 304].

Таке лінгвістичне осмислення якісних характеристик протиставних сполучників не посприяло однозначному з'ясуванню низки важливих питань, пов'язаних зі зміною функціонально-стильових параметрів деяких із них, що зумовило потребу простежити нові тенденції в їхньому функціонуванні та окреслити широкі транспозиційні можливості протиставних сполучників.

У сучасній українській літературній мові у групі протиставних звичайно виокремлювали 7 сполучників: **а, але, та, так, зате, проте, однак** [12: 161; 15: 517]. В останніх дослідженнях до них додано ще кілька, переважно стилістично маркованих, серед яких **дак, да, ба** [7: 190]. Для деяких сполучників протиставне семантико-синтаксичне відношення є вторинним, тому їх кваліфікують як транспоновані у протиставну семантико-синтаксичну сферу. До таких зараховано єднальні сполучники **та, і, й**, підрядні часові сполучники **тільки, лиш** та допустові сполучники **хоч (і), хоча (й)** [6: 228; 10: 229; 7: 190]. Дехто з лінгвістів у групі протиставних виділяв ще й парні сполучники **не тільки... а й, не лише... а й, не тільки... але й, не лише... але й** [1: 16 – 17, 19; 9: 214], не враховуючи експресивного навантаження другого складника цих засобів зв'язку.

Із-поміж сполучників, які передають загальну протиставну семантику, наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. найвищою активністю, за спостереженням К.Г. Городенської, вирізняється органічніший для української мови сполучник **проте**, що потіснив в ужитку протиставний сполучник **однак** [5: 8], напр.: *Таких видань теж з'являлося багато, **проте** не вони визначали ...основний зміст і спрямованість...* (Д. Наливайко); *Наразі досягти поставленої мети не вдалося, **проте** інтенсивність обстрілів значно знизилася* (Д., 13.01.08). Цю саму тенденцію спостерігаємо і далі, пор.: *Жінці доведеться важко, **проте** надія ще є* (ЗВ, 23.10.09); *Є чимало гіпотез, здогадок, **проте** багато з них ще чекають пояснень, які б задовольнили допитливих* (М. Янко); *...продаж згубного товару міліціонери організували, в основному, у Харкові, **проте** завозили його з усіх регіонів країни* (УМ, 16.10.09); *Він [Сергій] добре розумів, що чинить нерозумно, **проте** нічого не міг із собою вдіяти: серце диктувало свої умови* (Жит., 5.08.10, с. 2). Протиставний сполучник **однак** функціонує активніше в газетній і художній мові лише як засіб виокремлення парцельованої предикативної частини в складно-сурядному реченні, напр.: *Передбачається зробити сертифікат тестування не однорічним. **Однак** випускники попередніх років ...можуть брати участь у повторному тестуванні* (УК, 20.03.10); *Бульдозерист був якийсь наполоханий та збентежений. **Однак** товстунчика мало цікавив його внутрішній стан* (В. Терен). Н.А. Конопленко констатує,

що сполучник **однак** як засіб інтонаційного виокремлення інформації в парцельованій предикативній частині “обмежує кількісний та якісний вияв першої або уточнює її, заперечуючи в чомусь її зміст” [11: 107].

Помітним стало вживання в різностильових текстах і складносурядних речень, виразником протиставних семантико-синтаксичних відношень у яких є сполучник **одначе** — фонетичний варіант сполучника **однак**, що, як зауважує І.Я. Завальнюк, увиразнює розмовний характер висловлення [10: 229], пор.: *Питання про відновлення трансляції російських каналів поставили на порядок денний сесії, одначе потрібної кількості голосів проект рішення не набрав* (УМ, 25.11.08); *Зі слів директорки Аліни Герасименко, центр “Нова Хвиля” відкрили нещодавно, одначе він уже має своїх клієнтів* (ГПУ, 12.05.10). Дедалі частіше цей сполучник проникає і в позицію парцельованої предикативної частини в складносурядному реченні, напр.: *Господарям немовби навіть пропонували навзаєм двокімнатну квартиру в розташованому не так уже звідси й далекому Дніпродзержинську. Одначе Семені рідне село відмовилися покидати навідріз* (УМ, 20.11.08); *На вродливу південноафриканку дуже розраховували. Одначе Шарліз відмовилася від зйомок, не пояснивши причини* (УМ, 15.10.09); *Це означає, що кожна школа мусить мати свій розрахунковий рахунок, свого бухгалтера... Одначе для частини шкіл, особливо сільських, це — проблема, тому що є страх, як розпорядитися фінансовими ресурсами...* (ОУ, 13.10.09).

Тенденцію до орозмовлення художніх текстів засвідчує помітніше використання в сучасній українській художній прозі протиставного сполучника **так**, уживання якого дослідники раніше обмежували фольклором і мовою деяких українських письменників [12: 166]. К.Г. Городенська наголошує, що цей сполучник сьогодні використовують у ролі виразника протиставної семантики з відтінком протилежності чи невідповідності як стильовий варіант протиставного сполучника **але** [6: 219], напр.: *Ближній. Казав, не лізьте вже, так ... пруться й пруться* (В. Захарченко); *Батіг. Подержали б і ще вашого [Олениного] хлопчиська, так несила вже* (В. Захарченко); *...проїжджали й Сонячне, і Вишневе, і Яблуниці, так ...встав на Чортоярах* (В. Терен).

Функцію виразника протиставних семантико-синтаксичних відношень із компенсувальним значенням, як і раніше, послідовно виконує протиставний сполучник **зате**, напр.: *Віктор Маркович не зміг урвати важливої розмови по телефону, зате Толя ...не забарився* (В. Діброва); *У вересні китиць залишалось всього кількадесят, зате вони ставали достиглими, як у Токаї...* (Т. Прохасько). К.Ф. Герман, аналізуючи синтаксичні конструкції із цим сполучником, указує на компенсувальне протиставлення змісту постпозитивного елемента, що містить відшкодування, винагороду, про яку йдеться в препозитивній частині складносурядного речення [3: 41].

Помітною стає тенденція до використання парцельованих структур із протиставними сполучниками **зате** і **проте**, напр.: *Той, що дістав ногою в щелепу, також лежить непорушно. **Зате** інший підносить постріл...* (Марина і Сергій Дяченки); *Іноді він [тато] вогдив нас на цвинтар — на ньому вже нікого не ховали... **Зате** там було багато дуже гарних надгробків...* (О. Луцишина); *Дівчину звільнили з в'язниці. **Проте** незабаром вона померла* (Журавл., 07.08); *Усі підрозділи цеху з виробництва зефіру оснащені сучасним автоматизованим обладнанням, у виробництво впроваджені нові технології. **Проте** наш зефір зберігає смак, знайомий з дитинства* (ГПУ, 21.12.08). Т.В. Шевченко наголошує, що в парцельованих складносурядних реченнях із протиставними сполучниками “розрив структури речення відбувається не спонтанно, а в результаті запланованого та стилістичного мотивованого членування складносурядної синтаксичної конструкції. Парцеляція збільшує інформативність повідомлення, бо до об'єктивної інформації, закладеної в синтаксемі, додається авторська оцінка, яка проступає завдяки актуалізації частини висловлення” [17: 92 — 93]. І.Я. Завальнюк зауважує, що парцеляція протиставних складносурядних речень у газетних контекстах є свідченням суб'єктивізації висловлення, оскільки парцельований компонент містить особливу для автора інформацію, яку він прагне розширити й увиразнити, посилюючи у такий спосіб авторське Я [10: 304].

Для стилізації писемного мовлення під усне сучасна періодика та художня література використовують неповні синтаксичні одиниці з протиставними сполучниками. Широко вживаними на шпальтах сучасних газет є складносурядні протиставні речення, друга предикативна частина яких виражена неповним реченням, завдяки чому автори увиразнюють її протиставно-зіставне (*Інші гадзінки відмовляють своїх гадзів брати до рук рушницю, а вона ні* (М. Матіос), обмежувально-компенсувальне (*Матч Туреччина — Вірменія жодного турнірного значення не мав, **зате** — величезне політичне* (УМ, 16.10.09) чи узагальнене протиставне значення (*Її тіло з роками набрало трохи ваги, **але** не надто* (Ю. Андрухович).

Помітне розширення функціонально-стилістичних параметрів протиставних сполучників **проте**, **однак** спричинило звуження функціональної сфери протиставного сполучника **але**, який, незважаючи на це, кардинально не змінив своїх позиційних ознак у текстах наукового стилю кінця ХХ — початку ХХІ століть. Він так само передає протиставну семантику найзагальніше і, як стверджують лінгвісти, найбільш цілеспрямовано завдяки своїй недиференційованості [13: 616 — 617], напр.: *Проблема смерті й безсмертя вирішується поетом із гуманістичних позицій: герой гине, **але** залишається в читацькій свідомості як творча особистість...* (М. Ткачук); *Зазвичай, із дзеркалом асоціюється кришталево прозора джерельна вода, **але** для відображення тіней підсвідомості необхідна саме темна й непрозора вода болота* (В. Дмитрук). Активно вживаним протиставний сполучник **але**

є і в позиції поєднання обірваної предикативної частини до попередньої в складносурядному реченні, що вказує на перервність процесу висловлення й акцентує увагу читача на нереалізованості однієї з подій [6: 31], напр.: Юдіф Моріцівна. *Я хотіла вберегти його від страшної правди, але...* (М. Руденко); *Завідувач музею зранку до вечора оббиває пороги кабінетів, доводить, що то ж гине державний скарб, але...* (В. Стадниченко).

В українській літературній мові означеного періоду спостерігаємо тенденцію до активнішого використання сполучника **та** як реалізатора протиставних семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами в складносурядному реченні (*Потворко рвонувся був слідом, почав кричати, ...та за гуркотом і рвищем його вже ніхто не чув* (В. Терен). Свого часу дослідники наголошували, що вираження сполучником **та** протиставної семантики не досить чітке, бо тут збережено “відтінок приєднання й додавання, властивий йому в єднальній функції” [12: 165 – 166]. Зрідка надibuємо на речення, у яких **та** в супроводі з частками *лише, тільки* функціонує в протиставно-обмежувальній ролі, де, за твердженням лінгвістів, “вплив першого елемента сурядної конструкції на певну ситуацію послаблений наявністю другого” [4: 81], напр.: *Оспорювати правомірність такої анафеми можна скільки завгодно – та тільки Польща в ситуації, що склалася, ставала ізгоєм...* (ДТ, 8 – 14.11.08); *Експозицій, які підтверджують диявольську жорстокість радянської тоталітарної системи, в Україні вже чимало, та лише в музеї, відкритому позавчора, ...нарешті вперше у вітчизняній практиці названо прізвища “червоних садистів”* (УМ, 13.10.09).

На відміну від **та**, єднальний сполучник **і** зрідка виступає в ролі виразника власне протиставної семантики, натомість частіше набуває стилістичної ваги як маркер протиставно-допустових семантико-синтаксичних відношень, завдяки чому він, часто увиразнений конкретизатором, поповнює арсенал сполучників сурядності-підрядності, поєднуючи предикативні частини в складносурядному реченні (*Із двох учорашніх новин важко вибрати одну – найважливішу, і все ж довгоочікуваною та бажаною звісткою для більшості киян буде скасування нових тарифів на житлово-комунальні послуги...* (УМ, 15.10.09) чи однорідні члени в простому ускладненому реченні (*Щовечора, перенасичений враженнями від побаченого й почутого, до безтями втомлений і все ж радісно задоволений, я падав на ліжку...* (В. Стадниченко).

Щодо сполучників, транспонованих зі сфери підрядних у сферу протиставних семантико-синтаксичних відношень, зазначимо, що особливою активністю в ролі виразника неспеціалізованих семантико-синтаксичних функцій із протиставно-обмежувальним значенням сьогодні вирізняється часовий сполучник **тільки** як еквівалент протиставного **але** [6: 227 – 228], напр.: *Але ...відлетів, тільки нікому про це не повідомив* (Н. Сняданко); *...виконувати [своє призначення] він міг, тільки таємно, ночами* (Г. Бердник). Одні дослідники відзначають, що в таких складносурядних реченнях маємо відхилення від нор-

ми [18: 31], інші констатують, що тут повідомляють про такі явища, перше з яких тільки передбачають здійснити, але його обмежує друге явище, що не дає змоги здійснити передбачене [13: 616].

Дещо рідше в цій ролі вживають сполучник **лиш** для вираження застереження чи обмеження у виконанні певної дії, пор.: *Танцюй собі, лиш пальчика не вріж* (Л. Костенко); Борис Гуля. *Так, проект виготовлено, лиш за нього ми й досі не розраховалися* (Ж., 20.11.09).

Так само обмежено використовують у функції реалізаторів протиставних семантико-синтаксичних відношень допустові сполучники **хоч (і), хоча (й)**, пор.: *Ось і довелося перейти на нові методи, хоч і нині на корабель можуть забратися шибеники з човнів по якірному ланцюгу...* (КВ, 14 – 20.11.08); *...президент не побоявся публічно виступити проти, хоча це навряд чи додало йому прибічників серед звичайних виборців* (ДТ, 8 – 14.11.08).

Слабке закріплення протиставних сполучників за спеціалізованою семантико-синтаксичною функцією уможлиблює транспозиційні переходи деяких із них у сферу приєднувальних семантико-синтаксичних відношень. Особливо активними у вираженні приєднувальної семантики є сполучники **але, зате**, які приєднують переважно неповне речення до основного для стислого, економного передавання змісту та експресивного увиразнення додаткової інформації, напр.: *...перша злетіла й страхала свого невірного прочуханом, відразу пустилася шулікою в колотнечу... Але не на парубка-чоловіка...* (Є. Концевич); *Сторінку вони ще так-сяк переглянуть. Але не більше* (В. Діброва); *Наталі прийшла хай і не наступного дня, а лише під кінець тижня. Затем з пакунком і напарфумлена* (В. Діброва); *Жовнір. Дивний цей дім. Якийсь недоладний. Затем на острові* (Г. Пагутяк). За спостереженням П.С. Дудика, такі неповні приєднувальні конструкції переважно є “лексично новими комунікативними одиницями, які поширюють зміст окремих членів цього речення або й увесь його зміст” [9: 209].

Для мови української преси та художньої літератури означеного періоду характерне введення в контекст за допомогою протиставного сполучника **а** приєднувальної конструкції до попередньої, що має фразеологізовану структуру, для увиразнення додаткової інформації, експресивізації мовлення та надання йому розмовного характеру [6: 14], напр.: *Чого-чого, а вороння над Україною завжди було досить* (Л. Костенко); *Хоч там як, а перетворити 400-сторінкову розповідь “про себе хорошого” ...тід силу лише високому професіоналові* (УМ, 06.09.09).

Отже, із кінця ХХ століття стали помітні зміни у функціонуванні найуживаніших протиставних сполучників української літературної мови, передусім таких, як **проте, одначе**, що спричинило обмежене використання стилістично нейтральних протиставних сполучників **але, однак**. Розширив функціонально-стильові параметри як виразник протиставних семантико-синтаксичних відношень у складносурядному реченні сполучник **так** із відтінком протилежності чи невідповідності.

Унаслідок послаблення семантико-синтаксичного навантаження у сферу протиставних семантико-синтаксичних відношень проникають єднальні сполучники **та, і, й**, часові **тільки, лиш**, допустові **хоч (і), хоча (й)**, із-поміж яких найактивнішим у цій ролі є сполучник **та**.

Слабке закріплення протиставних сполучників за однойменним типом семантико-синтаксичного відношення уможливило їхню транспозицію в інші семантико-синтаксичні сфери. Помітно активізувалася тенденція до транспозиційних можливостей протиставних сполучників **але, зате** у сфері приєднувальних семантико-синтаксичних відношень.

Відзначені зміни у вживанні протиставних сполучників дають підстави констатувати тенденцію до розширення їхніх функціонально-стилістичних параметрів і транспозиційних переходів в інші семантико-синтаксичні сфери сурядності.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ

ГПУ – Газета по-українськи

Д. – День

ДЗ – Дзеркало тижня

Ж. – Житомирщина

Жит. – Життя

Журавл. – Журавлик

КВ – Київські відомості

ОУ – Освіта України

СВ – Сільський вісник

УК – Урядовий кур'єр

УМ – Україна молода

1. *Бевзенко С.П.* Структура складного речення в українській мові : [навч. посібник] / С.П. Бевзенко. – К. : КДП ім. О.М. Горького, 1987. – 79 с.
2. *Вихованець І.Р.* Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1993. – 368 с.
3. *Герман К.Ф.* Структурно-семантичний аналіз складносурядних речень сучасної української літературної мови / К.Ф. Герман. – Чернівці, 1973. – 54 с.
4. *Глушкова Г.М.* Структурно-семантичні типи сурядності: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Глушкова Галина Миколаївна. – Донецьк, 1998. – 184 с.
5. *Городенська К.* Функціональні зони сполучників в українській науковій мові / Катерина Городенська // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К. : КНЕУ, 2005. – Вип. VI. – С. 7–13.
6. *Городенська К.* Граматичний словник української мови. Сполучники / Катерина Городенська. – К. ; Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. – 340 с.
7. *Городенська К.Г.* Сполучники української літературної мови: монографія / К.Г. Городенська. – К., Інститут української мови : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 208 с.
8. *Гудименко Н.П.* Сложные предложения с союзом “и” в научной речи / Н.П. Гудименко // Вопросы грамматики и лексики современного русского языка. – М. : МГПИ им. В.И. Ленина, 1975. – С. 53–71.
9. *Дудик П.С.* Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. Просте речення: еквіваленти речення / П.С. Дудик. – К., 1973. – 288 с.
10. *Завальнюк І.Я.* Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ століття: функціональний і прагмалінгвістичний аспекти: монографія / І.Я. Завальнюк. – Вінниця: Нова Книга, 2009. – 400 с.
11. *Конопленко Н.А.* Текстотвірний потенціал парцельованих конструкцій : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Конопленко Наталія Анатоліївна. – Донецьк, 2007. – 186 с.
12. *Курс сучасної української літературної мови* / [за ред. Л.А. Булаховського]. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. II. Синтаксис. – 408 с.

Нові явища у функціонально-стилістичному вживанні протиставних сполучників...

13. Слинко І.І. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання / І.І. Слинко, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. — К. : Вища школа, 1994. — 670 с.
14. Сучасна українська літературна мова : [за ред. А.П.Гриценка]. — К. : Вища школа, 1993. — 366 с.
15. Сучасна українська літературна мова. Морфологія : [за заг. ред. І.К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1969. — 583 с.
16. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1972. — 516 с.
17. Шевченко Т.В. Парцеляція в українському поетичному мовленні в другій половині ХХ століття : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Шевченко Тетяна Василівна. — Дніпропетровськ, 2007. — 196 с.
18. Шувалова С.А. Смысловые отношения в сложном предложении и способы их выражения : [под ред. В.А. Белошапковой] / С.А. Шувалова. — М. : Изд-во МГУ, 1990. — 159 с.

Halyna Veselska (Zhytomyr)

NEW PHENOMENA IN FUNCTIONALLY-STYLISTIC USAGE OF ADVERSATIVE CONJUNCTIONS IN UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE OF THE END OF THE XX — THE BEGINNING OF THE XXI CENTURIES

In the article the changes in the functioning of the most used adversative conjunctions in the language of Ukrainian press and artistic literature of the end of the XX — the beginning of the XXI centuries have been investigated, weak semantic-syntactic specialization of adversative conjunctions has been explained and their transiting resources have been determined.

Key words: adversative conjunctions, transiting semantico-syntactical sphere, compound sentences, parceling constructions, conjunctive sentences.